

Тема 6. ГЕТЬМАНЩИНА – УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

(2 год.)

План

1. Військо Запорозьке (Гетьманщина): держава, повстанський штаб чи щось інше?
2. Процеси державотворення у Війську Запорозькому у 1648–1709 рр.
3. Особливості адміністративно-політичного устрою Гетьманщини (у порівнянні з польською і російською державністю).

Література:

а) основна

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. (Україна. Нариси історії). С.273–422. URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. Київ: Глобус, 1992. С.113–135. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007281>

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-тім столітті. Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997.

б) додаткова

Гуржій О. Українська козацька держава другої половини XVII – XVIII ст. кордони, населення, право. Київ, 1996.

Український Гетьманат: Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. Кн.1-2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013665>

Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII–XVIII ст. Історичні нариси. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016571.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0

Методичні рекомендації

В межах заявленої теми розглядається тільки стан Гетьманщини у другій половині XVII ст., тобто до того моменту, коли, по-перше, Гетьманщина звузилася лише до лівобережної частини, а по-друге, російський царизм розгорнув системне руйнування козацької автономії.

1. Готуючи відповідь на перше питання, слід, перш за все, враховувати ту обставину, що устрій Гетьманщини характеризувався наявністю власного військово-адміністративного управління, єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системою, повною свободою у зовнішніх зносинах. На користь визначення Гетьманщини як держави говорять такі ознаки:

1) Кордони.

Напередодні укладення Переяславського договору 1654 територія Гетьманщини окреслювалася лінією, що проходила такими містами і містечками: Ямпіль – Чернівці – Мурафа – Красне – Вінниця – Пилявці – Полонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин.

2) Офіційна назва – Військо Запорозьке, яка присутня у всіх гетьманських універсалах, а також в міжнародному листуванні. Також іноді вживалася назва Князівство Руське.

3) Власні збройні сили. Козацький реєстр.

4) Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг. Існувала широка система податків до військового скарбу. Одним з найбільших джерел надходжень були податки на млинарство. Доходи з млинів («військову мірочку») збирали спеціальні «дозорці». Існувала оренда на горілку, дьоготь і тютюн. Значний збір надходив до скарбу від пасік. Стягувалися довізні, транзитні і внутрішні митні збори. У Гетьманщині існувала система прямого оподаткування населення. При обкладанні податками брали до уваги загальний добробут податної особи: поділ здійснювався на убогих, піших, мізерних, заможних. Розмір збору був не зовсім визначений. Збори мали переважно натуральний характер.

5) Акти гетьманської влади – універсали – мали в Україні загальнообов’язкове значення. Підвалиною гетьманської влади була система військово-адміністративного управління. Вищі військові органи – гетьман, генеральна військова рада, рада генеральної старшини та гетьманський уряд – були водночас і вищими органами адміністративного управління.

На користь альтернативного висновку (не держава, а всього лише гетьманська адміністрація; повстанський штаб тощо) можуть говорити неусталеність, усіченість, слабкість окремих функцій (атрибутів) державності: фіскальної системи, міжнародного визнання. Зокрема, фінансово-фіскальна система в Гетьманщині була складною, а відтак вельми обтяжливою для населення. Фінанси гетьманського двору і військового скарбу не були чітко розмежовані.

2. Аналізуючи процеси державотворення у Війську Запорозькому, слід розглянути і оцінити такі проекти, концепції, як монархічні прагнення гетьманів, намагання зміцнити соціальну базу володарювання у вигляді шляхетства і козацького реєстру, пошуки закордонної підтримки. Корисним буде обговорити формулу В.Липинського «устрій козацький вріс у землю». Не забудьмо про спроби застосування державницьких технологій, запозичених у сусідніх держав.

3. Серед особливостей адміністративно-політичного устрою Гетьманщини можна відзначити:

- квазідемократичний порядок обрання старшинського корпусу, особлива роль козацької ради у вирішенні державних справ; принцип виборності був властивий усім формам центральної та місцевої адміністрації;
- масове покозачення населення; специфіка козацтва як воєнно-промислового стану;
- особлива роль звичаєвого права і громадських звичаїв;
- самобутній адміністративно-територіальний устрій, який склався на основі традицій козацького самоврядування.

За типом правління Гетьманщина становила державну форму автономії, яка була в тодішній Європі звичайним явищем. З 1659 р. Гетьманщина перебувала у державно-правовій залежності від Московської держави (на Правобережжі – від Польщі), спочатку у формі номінального васалітету, а потім – обмеженою автономією. Після укладення Переяславського договору 1654 московський уряд розпочав систематичне обмеження суверенітету Г., поступово довівши її до стану автономії, повноваження якої постійно звужувалися, що знайшло своє відображення у гетьманських статтях.

Державний устрій Гетьманщини поєднував у собі риси як республіканського, так і авторитарного ладу. Вищу владу представляли три інституції – Генеральна військова рада, гетьман і рада старшин. За гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського та І. Мазепи відчувалася тенденція до утвердження монархічного режиму. Вищим органом влади в Україні вважалася генеральна військова рада, але гетьман і генеральна старшина, як правило, вміло маніпулювали нею, і значення останньої поступово зменшувалося. Іншим органом влади була рада генеральної старшини.

Опис державного кордону України 1660 р.

Божією милостію, Великому Государю Царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичю, всея Великая, и Малыя, и Бѣлыя Россіи Самодержцу, Московскому, Кіевскому, Владимирскому, Новгородскому, Царю Казанскому, Царю Астраханскому, Царю Сибирскому, Государю Псковскому и Великому Князю Литовскому, Смоленскому, Тверскому, Волынскому, Подольскому, Югорскому, Пермскому, Вятскому, Болгарскому и иныхъ, Государю и Великому Князю Новагорода Низовскія земли, Черниговскому, Рязанскому, Полоцкому, Ростовскому, Ярославскому, Булоозерскому, Удорскому, Обдорскому, Кондинскому, Витебскому, Мстиславскому и всея Сѣверныя страны Повелителю и Государю Иверскія земли, Карталинскихъ и Грузинскихъ Царей и Кабардинскія земли, Черкасскихъ и Горскихъ Князей и иныхъ многихъ Государствъ и земель Восточныхъ, и Западныхъ, и Сѣверныхъ Отчичю, и Дедичю, и Наследнику, и Государю и Обладателю, Вашему Царскому Пресвѣтлому Величеству, Монарси Православно Христіанскому, Царю и Государю Нашему многомилостивому, нижайшій вѣрный подданный, Юрій Хмельницкій, Гетманъ зъ войскомъ Вашего Царскаго Величества Запорожскимъ, низко до лица земли много челомъ бью.

Пребогатой таковой Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества милости велце дякуемъ, же Ваше Царское Величество изволилъ пословъ нашихъ, Василя Никифорова Золотаренка, Полковника Нежинского, Федора Коробку, и Константина Матюгу зъ своими Пресвѣтлаго Царскаго Величества великими и полномощными Послами, зъ ближнимъ Боярыномъ и Намѣсникомъ Астраханскимъ, Княземъ Никитою Ивановичемъ Одоевскимъ съ товарищи, на Коммисію Полскую, позволившы имъ волное мовеніе, тамъ о границы Вашего Царскаго Величества Украинной отпуститы, и оказавшы имъ свои Царскаго Величества пресвѣтлые очы, отколь всѣ особливую въ такомъ дѣлѣ Вашего Царскаго Величества познаваемъ ласку, и по увесѣ вѣкъ живота нашего неотступно, за многую милость, Вашему Царскому Величеству служить обѣщаемъ. Що припомнится взглядомъ Вашего Царскаго Величества Дворянина Ивана Афанасовича Желябужскаго, до насъ въ Украину присланого, миле кажде словеса, отъ его мовенные, принялисмо, гдѣ и о границы Украинной поневажъ змѣнка была, теdy и Вашему Царскому Величеству слушне, ведлугъ Зборовскихъ статей учиненой, ознанити умыслили, которую небожчикъ славной памяти Панъ, родичъ мой, и все войско Вашего Царскаго Величества Запорозское, съ Королемъ Польскимъ и его Сенаторами постановили. А починается тая Зборовская граница окрѣсленая отъ рѣки Горени и отъ мѣста Острога, теdy Острогъ, Заславль, Гюща, граничить отъ Воляня. Межибожь, Винница, Баръ, Зѣнковъ граничить отъ Подоля. Студеница, Могилевъ, Янполь, Рашковъ граничит отъ Волоской земли. А сядять менованные города надъ Случью, Горенью реками и Бугомъ, Горень упадаеть въ Припяхъ, а Припяхъ впадаеть у Днѣпръ, и не займають Каменца Подолского, а нѣ Воляня, а нѣ Подоля. Тое Вашему Царскому Величеству наменивши, высокому Вашего Царскаго Величеству полекаемъ баченію и увазѣ, зычачы, абыся кровь Христіанская перестала розливатись, принявши умирение, а поганскіе вмѣсто ей глумлено головы, Тут же о непріятелехъ и ихъ замыслахъ Вашему Царскому Величеству даемо знати, ижъ Ханъ Крымскій конечно усилуетъ зъ Ляхами на Украину наступовати, якъ зъ языковъ маемъ упевнение, и якъ Вашего Царскаго Величества дворянинъ, Иванъ Афанасовичъ Желябужскій известно учинить. Але мы на тое пилное око маемъ, заложившы отъ всѣхъ границъ людми чулыми, меновите у Рашкови, въ Могилеви, у Студеници, и въ Умани полкъ отъ Татаръ, наготовлю и отъ Ляховъ, въ Корцу и Межирѣчю и инде по мѣстамъ тамошнымъ. Поновляемъ тежъ прозбу нашу до Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества за швакромъ моимъ, Иваномъ Нечаемъ, и Юрьемъ Нечаемъ, и Иваномъ Сербыномъ, пожалуй мене и ихъ своею милостію Государскою, а кажи до насъ отпустити, которыхъ беремо на сумнѣнье и шлюбуемъ, же до конца жыгтія своего посполу зо мною неотмѣнными будутъ zostавати подданными Вашему Царскому Пресвѣтлому Величеству.

Не остави мене и сестры моей отпущенной и вдовѣти ей не допускай зъ ново теперь народженнымъ чадомъ. А Сербыновимъ дѣтемъ по смерти жоны его, ведлугъ указу Вашего Царскаго Величества, якъ извѣстилъ намъ Тимофей Цюцюра, Полковникъ войска Вашего Царскаго Величества Запорозкого Переясловскій, у Переяславлѣ бытъ казалисмо, о що и повторе до лица земли низко чсломъ Вашему Царскому Величеству буючы, самыхъ себе съ повольными услугами нашими предъ Маестатомъ Вашего Царскаго Величества накланяемъ. Писанъ въ Чыгирынѣ мѣсяца Маія року отъ воплощенія Сыша Божія 1660.

Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества вѣрный подданный и унижайшій слуга, Юрій Хмельницкій, Гетманъ зъ войскомъ Вашего Царскаго Величества Запорозскимъ. Грамота сія сложена пакетомъ и къ оной приложена на оборотѣ красная восковая подѣ кустодією печать.

(Гуржій О. Українська козацька держава другої половини XVII – XVIII ст. кордони, населення, право. – К., 1996. – С.187–189)

